

Українські півчі в придворній капелі першої половини XVIII ст.: принципи «рекрутування» та ротації

Посохова Л. Ю.

У статті досліджується процес відбору українських півчих до царського придворного співацького хору. Реконструюється система набору до капели, аналізується складена база даних українських півчих. Робиться висновок про можливості вертикальної соціальної мобільності цих співаків, а також про те, що готовність українських півчих до виконання партесної музики сприяла поширенню нових культурних явищ у Російській імперії XVIII ст.

Ключові слова: історія музики, придворна капела, партесна музика.

Придворний співацький хор був важливою складовою життя царського двору протягом тривалого часу. Його роль помітно зросла наприкінці XVII – на початку XVIII ст. У цей час придворну капелу все частіше залучали до проведення різних святкових заходів, що потребувало збільшення числа півчих. Крім того, популярність при дворі набув партесний спів, який укорінився на українських землях у XVII ст. і спирався на музичну традицію Речі Посполитої [2; 28; 29]. Ці обставини зумовили те, що до придворного хору почали запрошувати/«набирати» півчих, які репрезентували «київську школу» співу, перш за все з території Гетьманщини та Слобожанщини. «Перенесення» партесного співу українськими півчими до столиці та інших міст Російської імперії є цікавим культурним явищем раннього Нового часу. Як відомо, в останні десятиліття визнання здобув напрямок досліджень, зорієнтований на проблеми культурного трансферу та історичних зв'язків між національними та регіональними культурами. Вважаємо, що при вивченні різних аспектів цих процесів особливу увагу необхідно приділяти «вихідній точці» та «каналам» просування, «трансляторам» і «приймальникам» певних культурних явищ. На нашу думку, дослідження розповсюдження

музичної традиції вимагає спеціального вивчення масштабів, механізму та принципів відбору співаків, причин їх ротації. Хоча питання про участь українських співаків у придворній капелі неодноразово обговорювали вчені в XX ст., але названі питання ними не досліджувалися.

Деякі сльви про те, як поповнювалася придворна капела московських царів у другій половині XVII ст. Ще з середини цього століття спостерігалось зацікавлення правлячих кіл та верхівки суспільства «малоросійським» партесним співом. Про це зокрема свідчить відправка в 1652 р. священника Івана Курбатова до Києва для закупівлі книг і набору півчих [26, с. 16]. Співаків для придворного хору також рекомендували архієреї українських єпархій та настоятелі монастирів [37, с. 1009-1010]. Царювання Федора Олексійовича характеризувалося розвитком симпатій до західної музики, і пошуки півчих на українських землях активізувалися. Наприклад, до Путивльського Молченського монастиря з таким завданням відрядили подячого малоросійського приказу Михаїла Савіна [27, с. 324]. При тому, що набір півчих переважно відбувався за посередництва архієреїв, деяких рекомендували їх земляки, що потрапили до хору раніше [26, с. 27, 29-30, 32]. У другій половині XVII ст. часті, хоча й нерегулярні укази московської влади про відправку півчих до двору приводили до того, що на українських землях виникав їх дефіцит. Траплялися випадки, коли київський митрополит відмовлявся надіслати цих осіб [26, с. 32]. Хоча співаків для придворної капели набирали також із архієрейських хорів у великоросійських єпархіях [24, с. 77-78], нерідко ці люди були також вихідцями з Гетьманщини [13, с. 15-16; 27, с. 835-836].

Наприкінці XVII і протягом XVIII ст. місцева влада звернулася і до таких «джерел» голосів, як Києво-Могилянська академія та колеґіуми. Їх учні мали необхідну музичну підготовку, відповідали вимогам часу, моді, новим естетичним запитам, які були сформульовані у супровідних документах кандидатів до придворного хору: «партесному пенію знаєт» [26, с. 32]. Дослідники довели, що Києво-Могилянська академія відіграла велику роль у розвитку професійної музики, утвердженні на українських землях партесного співу [8, с. 48-57; 35, с. 8-9]. Запрошення з Академії півчих до Москви активізувалися при гетьмані Івані Мазепі. Наприклад, у квітні 1688 р. гетьман відправив до придворного хору шістьох молодиків, п'ятеро з яких були студентами Академії [27, с. 326]. У перші десятиліття XVIII ст. подібних відряджень

побільшало [21, с. 6]. Так, у 1735 р. до капели відправили 12 осіб, яких супроводжував «інспектор», колишній студент богослов'я Києво-Могилянської академії Яків Величковський (у цій групі був студент-філософ Андрій Барановський, який згодом сам буде навчати співаків) [15, стб. 566].

Водночас у XVIII ст. процес набору півчих набув ознак професійної селекції кандидатів. Відтепер до Гетьманщини приїжджали регенти придворного хору або досвідчені співаки. Наприклад, у серпні 1714 р. регент цариці Катерини Олексіївни І. П. Поповський відібрав до капели п'ятьох чоловіків [27, с. 822]. У 1742 р. таке ж завдання виконував співак-бас придворного хору Гаврило Головня, і серед відібраних ним півчих був Григорій Сковорода [1, с. 298]. У грудні 1747 р. придворний уставник Каченовський привіз до Петербурга Кирила Головачевського (Гловачевського), Антона Лосенка, Івана Саблучка (Саблукова), які згодом почали навчатися живопису і стали відомими художниками [4, с. 308-309].

Набори півчих із Києво-Могилянської академії ставали дедалі все більш масовими, особливо в 1735, 1747, 1754, 1758 роках [27, с. 824-825]. Згодом, у 1760-ті роки, півчих відбирав регент хору гетьмана Олексія Розумовського в Глухові Андрій Рачинський [14, с. 208]. З інших колегіумів до Москви відправляли як правило одного-двох юнаків, але тих, які мали голоси унікальної краси [16, стб. 114; 33, арк. 1; 35, арк. 6].

Із наведених прикладів стає зрозуміло, що «партії» молодиків, яких відряджали до придворної капели, були різними за чисельністю, а самі набори відбувались спорадично. В історіографії нерідко пишуть, що «виклики» з України іноді припинялися/скорочувалися з причин політичного характеру. Однак слід враховувати, що запрошення до столиці зумовлювалися також чисельністю придворного хору, яка не була сталою (докладніше про це див.: 5, с. 61; 7, с. 257, 260; 27, с. 823, 829). Як об Штелін писав, що в середині XVIII ст. хор нараховував до ста чоловік чудових співаків, більша частина яких були українцями [36, с. 58]. Говорячи про запрошення співаків із українських епархій, дослідники зазвичай не враховували і те, що капела комплектувалася як «малими» (за віком), так і дорослими півчими. В «латинських» школах можна було знайти і тих, і інших, аби задовольнити потреби в усіх партіях голосів. Щоб оцінити співвідношення «малих» і дорослих півчих (воно теж коливалося), пошлемося на спогади Якова Штеліна, який

писав, що в середині 1760-х рр. капела складалася з 74 дорослих півчих та майже такої ж кількості юних вихованців [36, с. 59].

Отже, Києво-Могилянська академія та колегіуми стали надійним джерелом поповнення придворної капели півчими. Якою ж була музична підготовка спудеїв, отримана ними в академії чи колегіумах? Встановити це непросто. Оскільки спів не належав до ординарних дисциплін (синтаксис, граматики, піітика, риторика, філософія, богослов'я), в інструкціях учителям не містилося вказівок щодо викладання цієї «екстраординарної» (додаткової) дисципліни. В інших джерелах повідомлення про навчання співу не часті. Відомо, що у колегіумах неодмінно був хор із учнів, який брав участь у службах в училищних храмах, а також святкуваннях різних урочистостей у місті. Співу як окремої школи/класу в колегіумах не було, але учнів вчили «практичним способом». «Класом» був хор, як невід'ємний елемент життя цих навчальних закладів. Багато хто з півчих придворного хору починав співати саме в академічному хорі. Це відомо про Івана Голєневського [3, с. 280-281], Марка Полторацького (пізніше він став регентом придворного хору), Григорія Сковороду. Максим Березовський, навчаючись в академії, не тільки співав у хорі, а й складав для нього твори [9, с. 172]. Окрім участі в церковних службах, відомо, що учні «латинських шкіл» виконували канти, гімни під час зустрічей важливих персон, а також для розваги студентів, викладачів і гостей під час рекреацій. Урочисті та вітальні канти учні виконували в святкові дні, обходячи з привітаннями будинки городян. Про це збереглися спогади учнів, такі явища описані в красному письменстві (Микола Гоголь, Василь Наріжний та ін.). Відомо також, що вчителі писали канти. Великою удачею вважаємо знахідку запису рукописного канту з нотами, який був створений в академічному середовищі і виконувався учнями [22, с. 98-99]. У 1706 р. учні Чернігівського колегіуму розіграли драматичний твір, частиною якого був кант, у якому висловлювалася впевненість у перемозі «російського царя над шведським левом». Це був один із перших у Російській імперії кантів на честь перемог Петра I. Зауважимо, що донедавна музикознавці й історики музики вважали, що музичні номери у шкільних п'єсах не знайдені [10, с. 201]. В цілому співоча підготовка учнів академії та колегіумів безумовно сприяла розвитку партесного співу в придворній капелі.

Хоча академія та колегіуми стали надійними джерелами поповнення капели, зростаюча потреба в гарних «голосах» була відчутною. У 1728 р. царівна Катерина Іванівна просила у гетьмана

Данила Апостола універсал для свого служителя В. Євстратова для пошуку півчих. Гетьман обіцяв сам знайти і згодом відправив юнаків, але водночас віддав навчати співу двох дискантів. З листа гетьмана стає зрозуміло, що відшукати підготовлених співаків було нелегко [6, с. 170]. Тож із метою уникнути подібних кризових ситуацій, для спеціального навчання півчих 14 вересня 1738 р. була заснована музична школа в Глухові. У школі мали вчитися до 20 осіб (дітей церковнослужителів, козаків та міщан) із найкращими голосами, навчати їх повинні були «київського і партесного співу» майстри «іноземні та малоросійські» [23, с. 613-614]. Щорічно десять учнів мусили відправляти до двору, а на їх місце набирати нових. Як свідчить донесення генерала Кейта (1741 р.), школа виконувала покладені на неї завдання і число підготовлених співаків рахувалося десятками [5, с. 65]. Як свідчать ордери, набір до школи відбувався на землях Гетьманщини і Слобожанщини [30, арк. 59]. В указах Генеральної військової канцелярії (яка контролювала і фінансувала діяльність школи) повторювалося, що шукати потрібно найкращі голоси, а за невиконання указу були встановлені штрафи для відповідальних осіб [32, арк. 1 зв., 3 зв.].

Втім, навіть стабільна робота Глухівської школи не могла забезпечити попит. Тим більше, що вона готувала «малих» півчих. Тому коли в придворній капелі виникала потреба у співаках, їх набір здійснювали «старими» методами зі звичних джерел. Наприклад, у лютому 1758 р. до Києва був відряджений придворний півчий Степан Андрієвський для набору співаків [31]. У квітні він відправив до столиці двох молодиків [12, с. 512-513]. Отже, не можна погодитися з дослідниками, які стверджують, що зі створенням Глухівської школи була знівельована роль Києво-Могилянської академії і колегіумів як джерел півчих для придворної капели.

У сучасній українській історіографії не раз звучали вкрай негативні оцінки системи набору півчих, робився акцент на тому, що дітей відправляли в хор без їх згоди, у супроводі солдатів [9, с. 55]. Подібні зауваження свідчать, що дослідники не сповна враховують реалії того часу і звичайні практики відправлення дітей до шкіл. На нашу думку, важливим фактором при оцінці типу рекрутування є соціальне походження відібраних до капели півчих (тим більше, що цей аспект не вивчали спеціально). Для реалізації цього завдання авторкою статті складена база даних півчих капели, які потрапили до неї з території Гетьманської та Слобідської України наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. Зібрані дані (про більше ніж

чотири десятки осіб) свідчать, що ця група людей представляла весь соціальний спектр тогочасного суспільства. Наприклад, Іван Голєневський походив із «польського шляхетства», Кирило Головачевський був сином священика, що вийшов із дворян [4, с. 308-309]. Із сімей козаків були Максим Березовський, Григорій Сковорода, Антон Троцина [25, с. 321-322], Петро Петрункевич [16, стб. 114], Іоасаф Попов [18, стб. 385]. Тимофій Щербацький був із родини міщан. Як впливає з документів, у перших наборах глухівської школи переважна більшість хлопчиків були дітьми міщан [30, арк. 57]. Синами священиків були Марко Полторацький, Василь Іванов [17, стб. 642]. Нагадаємо, що в академії та колегіумах навчалися діти всіх станів. Такий тип рекрутування можна кваліфікувати як «відкритий», оскільки до придворної капели набирали представників усіх станів. Крім того, був присутній певний відбір на місце в хорі відповідно до співочих здібностей. Саме таланти визначали подальше просування в хорі, аж до можливості його очолити або «зробити кар'єру» в іншій царині, використовуючи заступництво знатних осіб (знайомство з ними заводило чимало півчих).

Головною причиною звільнення півчих із придворного хору була «втрата» голосу [див., наприклад: 5, с. 70]. Так, у січні 1741 р. через це до Києво-Могилянської академії повернувся півчий Жуковський і ще 5 осіб. Із цієї причини щорічно в середньому не менше десяти чоловік (переважно «малих» півчих) полишали хор. Вони продовжували навчання або знаходили яесь місце. У той же час відомі приклади багаторічної служби в хорі, яка щедро винагороджувалася при звільненні. Наприклад, існувала практика надання півчим дворянства. Так, у 1743 р. за багаторічну і вірну службу спадковим дворянством були нагороджені співаки Григорій Любисток, Федір Божков, Петро Чижевський, Федір Каченовський і Кирило Рубановський [11, с. 216; 20, стб. 254]. Придворний уставник Марко Полторацький та Григорій Любисток отримали чин полковника, Ф. Каченовський і С. Рубановський – чин підполковника, а чимало інших – звання сотника, бунчукового товариша [27, с. 832]. Нерідко півчі просили своїх покровителів спочатку за родичів, а потім користувалися новими можливостями своєї сім'ї. Винагородою за багаторічну службу в придворному хорі був і дозвіл постригтися у відомому монастирі або стати священиком (як правило, просили призначення в українські епархії). Так, у 1741 р. для постригу в Києво-Печерський монастир

був звільнений Кирило Флоринський [5, с. 69-71], там же взяв постриг півчий і уставник Федір Журавський, який прослужив 56 років і був нагороджений 100 рублями [19, стб. 141]. В 1735 р. уставник хору ієромонах Герасим Завадовський, який написав концерт до дня вступу на престол Анни Іоанівни, при звільненні в 1740р. став архімандритом Київського Межигірського монастиря. Деякі співаки зробили надзвичайно успішну кар'єру, добре відомо, що особливе положення в суспільстві зайняв колишній півчий Олексій Розумовський.

Дослідження системи набору до придворної капели півчих із українських земель та траєкторій їх подальшої кар'єри дозволяє констатувати високий ступінь вертикальної соціальної мобільності представників цієї групи людей у становому суспільстві Російської імперії XVIII ст. Придворний хор для багатьох півчих став певним «соціальним ліфтом». Готовність українських півчих до виконання партесної музики сприяла її поширенню в Російській імперії. Малоросійські півчі перенесли до придворної капели і польські традиції виконання кантів, що сприяло розквіту цього жанру в Росії в першій половині XVIII століття. Трансфер українськими півчими до великоросійських центрів партесного співу і такого жанру, як кант, що яскраво втілює риси мистецтва перехідного часу, є наочним прикладом культурного впливу і взаємозв'язку культурних процесів. Придворна капела була безпосередньо причетна до того «музичного повороту», який відбувався в Російській імперії, і проявився у синтезі і переплетенні церковної та світської музики (з тенденцією до розширення в музичній сфері світського компоненту). Придворний хор певною мірою уособлював цей «поворот», задаючи «тон» музичним перетворенням.

Примітки:

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721-1795). Т. I (1721-1750 гг.). Ч. 1 / со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – К., 1904. – 464 с.
2. Антонович М. Musicasacra. Зб. статей з історії української церковної музики / М. Антонович. – Львів, 1997. – 261 с.
3. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею: в 2 ч. / В. Аскоченский. – К., 1856. – Ч. 2. – 568 с.
4. Божерянов И. Кирилл Иванович Гловачевский / И. Божерянов // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 308-317.
5. Внутренний быт Русскаго государства с 17-го октября 1740 года по 25-е ноября 1741 года, по документам, хранящимся в Московском архиве Министерства юстиции. – М., 1880-1886. – Кн. 1. – 588 с.
6. Ефименко П. Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору / П. Ефименко // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 169-174.
7. Извеков Н. Д. Придворные певчие и крестовые священники и дяки в XVII веке / Н. Д. Извеков // Богословский вестник. – 1903. – Октябрь. – С. 255-294.
8. Ісаєвич Я. Братства і українська музична культура XVI-XVIII ст. / Я. Ісаєвич // Українське музикознавство. – 1971. – № 6. – С. 48-57.
9. Корній Л. Історія української музики / Л. Корній. – Ч. 2.: Друга половина XVIII ст. – [Б. м.], 1998. – 387 с.
10. Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII-XVIII ст. / Л. Корній // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. – К., 1993. – С. 194-214.
11. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии / Д. Миллер // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 1-31.
12. Набор в Киеве певчих для придворной капеллы в 1758 году // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С. 512-513.
13. Оглоблин Н. Бытовые черты начала XVIII века / Н. Оглоблин // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1904. – Кн. 1. – С. 1-21.
14. Оглоблин О. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен, 1959. – 328 с.
15. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода (далее – ОДД). – Т. 15 (1735 г.). – СПб., 1907. – Д. 401.
16. ОДД. – Т. 16 (1736 г.). – СПб., 1906. – Д. 87.
17. ОДД. – Т. 19 (1739 г.). – СПб., 1913. – Д. 560.
18. ОДД. – Т. 20 (1740 г.). – СПб., 1913. – Д. 378.

19. ОДД. – Т. 21 (1741 г.). – СПб., 1913. – Д. 157.
20. ОДД. – Т. 23 (1743 г.). – СПб., 1911. – Д. 180.
21. Письмо царицы Екатерины к киевскому митрополиту Иоасафу Кроковскому // Киевская старина. – 1902. – № 5. – С. 6.
22. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегії України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011. – 400 с.
23. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. X (1737–1739). – № 7656.
24. Разумовский Д. В. Патриаршие певчие диаки и поддиаки и государевы певчие диаки / Д. В. Разумовский. – СПб., 1895. – 93 с.
25. Троцины // Киевская старина. – 1893. – № 11. – С. 321-324.
26. Ундольский В. Замечания для истории церковного пения в России / В. Ундольский. – М., 1846. – 46 с.
27. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – 878 с.
28. Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII століття / О. Цалай-Якименко. – К.; Львів; Полтава, 2002. – 500 с.
29. Цалай-Якименко О. Музично-теоретична думка на Україні в XVII ст. та праці М. Дилецького / О. Цалай-Якименко // Українське музикознавство. – 1971. – № 6. – С. 32-40.
30. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6718.
31. ЦДАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3148.
32. ЦДАК України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 896.
33. ЦДАК України. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 49.
34. ЦДАК України. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 370.
35. Шреер-Ткаченко О. Розвиток української музичної культури в XVI–XVIII сторіччях / О. Шреер-Ткаченко // Українське музикознавство. – 1971. – № 6. – С. 5-14.
36. Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века / Я. Штелин. – Л., 1935. – 190 с.
37. Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – Вып. 1. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. О. Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.

Посохова Л. Ю. Украинские певчие в придворной капелле первой половины XVIII в.: принципы «рекрутирования» и ротации.

В статье исследуется процесс отбора украинских певчих в царский придворный певческий хор. Реконструируется система набора в капеллу, анализируется составленная база данных украинских певчих. Делается вывод о том, что готовность украинских певчих к исполнению партесной музыки способствовала распространению новых культурных явлений в Российской империи XVIII в.

Ключевые слова: история музыки, придворная капелла, партесная музыка.

Posokhova L. Yu. Ukrainian singers in the court chapel of the first half of the 18th century: principles of recruitment and rotation.

The article explores the process of Ukrainian singers selection to the royal court singing chorus. The system of recruitment to the chapel is reconstructed, the database compiled by Ukrainian singers is analyzed. A conclusion is made that the willingness of Ukrainian singers to perform part music performance contributed to spread of new cultural phenomena in the Russian Empire in the 18th century.

Keywords: history of music, the court cappella, part music.